

koráig (azaz mindörökre) oda lett“, „a leányos nemzedék 1000 évét együtt éltük“. (V. N. Gy. I. k. Kieg. füz. CXX. — V. N. Gy. II. k. 2. füz. 0203. 3. füz. 0599, 0608, 0672, 0753. — V. N. Gy. IV. k. 1. füzet 77, 127, 160, 172.)

A még nagyobb mennyiség kifejezésére a 8×1000 -et találjuk „8000 házu város, 8000 férfias város“, „ebfejű 8000 férfias város“, „8000 üres vár“, „8000 rénjük van“, (V. N. Gy. II. k. 3. füzet, 0500, 0550, 0564, 0587, 0692. — V. N. Gy. IV. k. 1. füzet 141, 142, 169.)

⁹³ Az Iliásban 60 gályája van Menelaosnak, az arkádiaiaknak; a boiotok gályáiban 120 ember ült; a plataeaiak és a boiotok nagy ünnepe 60 évenként tartatik. (Pausanias IX. 3.) Salamon ágát az Enekek Énekében 60 erős férfi veszi körül s ugyanott 60 a királyasszonyok száma. (III. 7. 11. 6.) A chaldeai litteraturában „In des Einen Hause 60 Hochzeitbälle, in des Andern Kreise 60 Sterbefälle gedenken (Cantor i. m. I 79). A babyloniai számszimbolikában „Träumereien über den Werth der Zahlen nahmen unter den religions philosophischen Begriffen der Chaldäer einen bedeutsamen Platz ein. Jeder Gott wurde durch eine der ganzen Zahlen zwischen 1 und 60 bezeichnet, welche seinem Range in der himmlischen Hierarchie entspricht“ (Cantor i. m. I 86).

⁹⁴ Ezen az úton torzul el a matematika játékos szám-misztikává (így a pithagoreusoknál, a talmudban, sőt Szt. Agostonnál is) s ezen az úton lesz a csillagászat már Babyloniában a bolygójárású hét s a hold és a nap állatköre (a zodiákus, a nakshatrák stb.) révén misztikus asztrológiává s terjed el innét nyugatra az egyiptomiakhoz és a görögökhöz, majd a többi európai népekhez. A keleti népeknél, így az indeknél, a khinaiaknál, a mongoloknál inkább a csillag (Hold, Nap stb.) imádás és a hold állatköre révén keletkeztek különböző szám-misztikumok.

Régi tűzhelyek és konyhaműveletek a békési Sárrét déli részén.

II.

A fenti adatok alapján most már felvethetjük azt a kérdést, hogy a Sárrét tűzhelyei milyen viszonyban vannak a környező területek tűzhelyféséseivel? A *Bátky*-féle beosztás szerint (*Ethn.-Ért.* 1930:113—137.) területünk a középmagyar vagy alföldi háztípus területére esik (ismétlések elkerülése végett a háztípus lényegére nézve utalunk *Bátky* fent idézett cikkére és a *Magyarság néprajza I.* idevonatkozó részére: 217—224. old.), azonban az itt ismertetett formák lehetővé teszik, hogy a sárréti háznak az erdélyi területekkel való kapcsolatát lássuk. (A két terület egymással való érintkezésére annyit említünk meg, hogy a doboziak sűrűn jártak Erdély felé. Nagyvárad és Szalonta a legfontosabb gabonapiacuk volt, ahol a mócokkal folytattak cserekereskedést. Fából készült konyhai tárgyakért búzát, árpát adtak. Amikor a községi erdőt huszonöt évvel ezelőtt

kiírtották, a bihari Feketető mellett vettek erdőt. Cs. Szatmári János azt mondja, hogy Körösfeketetőn „a románoknál olyan nagy kandalló volt, hogy méteres *singfa* égett benne“.)

A dobozi kandalló formai tekintetben megegyezik az erdélyi szikrafogó gógányokkal, kuptorokkal és hornyákkal. Maga a kandalló elnevezés megvan Erdélyben (*Magy. Néprajza I.* 181. és 529. ábr.) is. Füstjének elvezetésére szolgáló kiűrt ismeretes a Székelyföldön (*Viski*: Adalékok a székely építkezés ismeretéhez, *Ethn.-Ért.* 1911:117.).

A sárréti kandallóval lényegileg rokon formák a Rétköz, Tiszahát, Erdőhát, Bodrogház, Bodrogköz kandallói és kabolái (l. *Ébner*, *Ethn.-Ért.* 1931:1–16., *Kiss L. u. o.* 1932:7–9.), amelyek szintén az erdélyi tűzhelyekkel tartanak rokonságot. Úgy látszik azonban, hogy a Sárrétet és a Felsőtiszta vidékét hatalmas ékként a Nyírség területe elválasztja egymástól. A Felsőtiszta vidékén már rutén hatások is érvényesülnek.

Ezek a kandallók azután a boglyakemencék, majd a takaréktűzhely hatására kiszorultak a házból a kunyhóféle épületekbe, az istállókba. Ilyen kandalló-maradványoknak tekinthetjük a gyulai szőlőskunyhó tűzhelyét, a gyoma-endrődi, orosházi (l. *Ethn.-Ért.* 1933: 79.), szentesi tanyavilág istállóinak kandallóját. Feltehető tehát, hogy a Doboztól nyugatra eső területeken, Gyoma, Orosháza vidékén is megvolt a házbeli kandalló.

Úgy látszik, hogy ezek a kandalló-, gógányszerű tűzhelyek sokkal nagyobb szerepet játszanak az Alföldön, a boglyakemencék birodalmában, mint azt eddig gondoltuk. *Kovács László* barátom szerint Tiszapolgáron a négyszögletes konyhát, Balmazújvároson a házbeli kemence mellé épült takaréktűzhely tűzrevaló üregét nevezik *kandallónak*. Fontos adat számunkra, hogy Debrecenben is él a *kandalló* elnevezés (*Ecsedi*, *Ethn.-Ért.* 1912: 175–176). Itt is valamilyen szobabeli tűzhely lehetett. A derecskei Gyöngyösbokréta Budapesten járt tagjaitól tudom, hogy a dobozhoz hasonló kandalló volt Derecskén is. Szentes egyik térképén (Rajzolta Varga Sándor, Traub és Tsa, Szeged kiadása, év és mérték nélkül) látom, hogy ott *Gógány* nevű városrész és *Gógánysor* nevű utca szerepel. A *MTsz* szerint a *gógány* Kalocsa vidékén vesszőből font és sárral megtapasztott kemény vagy szikrafogó. Gógányszerű szikrafogóra következtethetünk *Györffy* egy korábbi tanulmányából is (*Ethn.-Ért.* 1909: 73.), ahol a nagykunysági kemence szája fölé épített sár lángfogót említ. Ehhez *Bátky* meg is jegyzi, hogy „esetleg ez a gógány“ (*Ethn.-Ért.* 1930:113.).

Ezek szerint az erdélyi tűzhelytípus messzire benyomul az Alföldre s a dobozi (esetleg az orosháza-szentesi stb. is) kandalló, az erdélyi tűzhelyek legnyugatibb előfutárának tekinthető. Ezt nemcsak morfológiai egyezésekből állíthatjuk, hanem az erdélyi tűzhelyek két fontos szerszáma alapján is, amelyek szintén megvannak Sárrét déli részén. Ez a *cserecsura* és a *tűzfűvő nádcső*. A cserecsura megfelel az erdélyi bujdosónak, amelyről *Szilády* azt írja (*Ethn.-Ért.* 1909: 8.), hogy elkerül az Alföldre is. A tűzélesztő félméter hosszú facsövet szintén említi *Szilády* (i. m. 16.), mint a régi csíki csempe járulékát. Abban, hogy a sárréti tűzfűvő, amelyet Békésmegye más területéről is ismerünk (*Ethn.-Ért.* 1933: 77.), nádból készült, a nagy lápvilágot figyelembevéve nincs semmi különös. Az erdélyi bujdosók is jobbára kőből készültek, de a kőnélküli Sárréten található párjuk már cserépből. A tűzfűvő cső (szénszító) mediterrán, balkáni kandallósházak tűzhelyszerszáma. Elterjedési vonala az Adria keleti partjaitól Hollandiáig követhető (*Buschán*: III. Völkerkunde II. 2., 468.). Azonban kizártnak tartjuk, hogy délről került volna az Alföld közepére. Hogy a székelység milyen úton-módon jutott hozzá, nem tudjuk — talán pásztor-népek hozták magukkal a Balkánról és honosították még Erdélyben? — nem lehetetlen, de irodalmi adatok híján ezt határozottan állítani nem merjük.

A kandallót kiszorító boglyakemencét mi *Bátky* után a szabadban álló primitív sütőkemencék szobába került leszármazottjának tartjuk. (*Ethn.-Ért.* 1930:132–133., *Magy. Népr.* I. 222.). Cs. *Sebestyén Károly* a szegedvidéki és ezzel kapcsolatban az alföldi magyar háztípusról írt tanulmányában (*Népünk és Nyelvünk* 1933., Kny. is) azt mondja, hogy „a szegedi parasztház szobájában... bögrés kemence volt, hengeralakú vagy kúpos formájú, de valószínűleg nem olyan nagy méretű, mint a ma divatos kemence...” (Kny. 11. old.). Szerinte a régi sárkemencét „tetemesen meg kellett nagyobbítani, amit a kitűnően megszerkesztett u. n. banya- vagy boglyakemencével el is értek” (Kny. 12. old.). A megnagyobbodást a nádtüzelésről a szalmatüzelésre való áttéréssel magyarázza. Ha *Sebestyénnek* ez a megállapítása Szeged vidékére érvényes, érvényesnek kell lennie az Alföld részére is, ahol a hasonló formájú és rendeltetésű boglyakemencék előfordulnak. Megjegyzendő még, hogy *Sebestyén* határozottan kályháznak minősíti a boglyakemencét (i. m., Kny. 12. old.), amiben mi erősen kételkedünk.

Mi úgy látjuk a dolgot, hogy a nád- és vesszővázás kemen-

cék méretében semmiféle lényeges változás nem állhatott elő.¹³ Már csak azért sem, mert pl. gyógyítóeljárásokra alkalmazták, a bőrbajos gyereket, régebben bizonyára a felnőttet is, bújtatták bele (l. fentebb és *Ethn.-Ért.* 1933: 79.), amely eljárás mindenestre a 18. sz. előtti időkre nyúlik vissza. A bögrékből rakott kemencék nem tartoznak ebbe a csoportba, ha valamelyik boglyakemencébe volt is ilyen bögre berakva, az csak a parasztság utánzási vágyából eredhetett.* Még csak annyit jegyzünk meg, hogy a szalma- és nádtüzelés között nincs különbség.

Mint fentebb mondtuk, mi a házbeli kemencék elődjének a ház mellé épült sütőkemencéket tartjuk.¹⁴ Ilyen szabadban álló ősi kemencék az Alföldről is ismeretesek (*Ethn.-Ért.* 1933: 75.), de Nyugatmagyarországtól a moldvai csángókig megtalálhatók. (*Magy. Népr.* I. 73., *Györffy*: Dél-Bihar falvai stb. *Ethn.-Ért.* 1917. Kny. 31. old.), épen úgy, mint balkáni, alpi és török népeknél (l. pl. *Buschan*: III. Völkerkunde II. 2., 432—33. old., *Szilády*: Bulgária, 1931. 63. old., *B. A. Kuftin*: Zsiliscse Krimsz-kich tatar v szvjazi sz isztoriej zaszelnija poluosztrova, Moszkva, 1925. VII., VIII. tábl.) s úgy látszik, hogy Óeurópa ősi kultúreltárába sorolhatók. Különösen *Kuftin* közlése értékes számunkra, t. i. megjegyzi, hogy a krimiai ősi kemence (igen hasonlít a mi boglyakemencénkhez, amint könyvének ismertetésében *Bátky* ezt kiemeli, *Ethn.-Ért.* 1926: 99.) különféle kultúr-

¹³ Kecskemét vidékén feltárt XVI. sz.-i kemencék mérete sem volt kisebb a maiaknál (*Ethn.-Ért.* 1931:140—143.). Bizonyára a szegedi kemencék sem különböztek a kecskemétiektől.

* V. ö. ehhez: „(Hódmező)vásárhelyiek török kájhán kapkodának. Láttam kemencét, kit azokból rakának“. *K. Papp Miklós*: Az 1735-i zendülés története, Kolozsvár 1865, 161—163. Egy 1753-ban írott verses krónikában. Ezt az adatot *Bátky Zsigmond* szívességének köszönhetem

¹⁴ Hogy fokozatosan kerültek be a házba, arról ásatag emlékek tanuskodnak. *Papp László* Kerekegyháza és Tatárszentgyörgy között a török hódoltság korában elpusztult Baracs község területén olyan házakat tárt fel, ahol a sütőkemence teste még kívül van egy „konyhaféle“ helyiségen. A kemence szája ellenben ebbe a zárt, állítólagos konyhába nyílik (*Ethn.-Ért.* 1931:137—152.). Az Ormánságban 1934. nyarán találtam ilyen kemencéket. Az ezeket ábrázoló fényképeim a Magy. Nemz. Múzeum Néprajzi Tárában vannak. Egy készülő, az Ormánság egész anyagi kultúráját tárgyaló nagyobb dolgozatomban részletesen fogok ezekről a kemencéről szólani. — Igaz, hogy ez ellen fel lehet hozni, hogy nem be-, hanem kivándorló kemencékkal van dolgunk. Ez az ellenvetés azonban tűzhelyeink fejlődéstörténetét ismerve és átgondolva nem állhatja meg a helyét. Saját elgondolásunknak mégis van egy bökkenője, ill. még megoldásra váró pontja: ha a *Papp László* által felásott házaknál bevándorló kemencékkel van dolgunk, amit nyomatékosan vallunk, mit keres a lakószobában a kemence? Ezek talán csak fűtőkemencék, amelyeket módosabb helyeken úri hátsóra kályhákkal raktak ki?

hatások következtében a ház mellől bekerült a szoba sarkába (i. m. 51. és 55. old.).

A házba került kemence mellett a Sárréten egy ideig még állt a kandalló, de azután a takaréktűzhely végkép kiszorította és eltüntette.¹⁵

Az erdélyi házak gógányai, hornyai mellé is bekerült a kemence, azonban bizonyos alaktani különbségektől eltekintve ezek belülről, a szobából fűthetők, míg a sárréti ház kemencéjének tüzelőnyílása mindig a pitvarban van.

A lánccon lógó bogrács talán a kandallók mellől került ki a pitvarba. Bizonyítja ezt az, hogy az öregek emlékezte szerint az istállók kandallóinál szerepelt a bogrács (l. fentebb és *Ethn.-Ért.* 1933.: 80.). Semmiesetre sem lehet déleurópai eredetű, már csak a bogrács formája miatt sem. A balkáni bográcsok-szája keskenyebb, mint a feneke (l. pl. *Magy. Népr. I.*, 93.). Lehet az is, hogy egy ősi szabad- (közép) tűzhely szerszám-anyagának maradványával állunk szemben.¹⁶

A sárréti pitvarok tipikus tűzhelye az asztalformájú konyha, amely az egész Tiszántúl ismeretes. *Bátky* ezt esetleg a dunántúli hasonló formájú sütőkemencék maradványának tartja, amely az Alföldön már csak helyenként sütőkemence. (*Ethn.-Ért.* 1930:133., *Magy. Népr. I.* 222.). Cs. *Sebestyén Károly* a 18. századi szegedi városi konyhák tűzhelymaradványának tekinti (i. m. Kny. 9. old.). Tűzhelyből való származásukat egy német cikkében is említi (Der Bauernofen des ungarischen Alföld, Wiener Zeitschrift für Volkskunde, Wien, XXXVIII. 1933. 62—67.).¹⁷ Hogy mégis kemenceféle — a dunántúli kemence! — lappanghat a konyhák alakjában, arra a dunántúli kemencék vezérszerszámának, a kuruglyának az Alföldön való

¹⁵ V. ö. ehhez és a fentiekhez *Bátky* következő megállapítását: „Ha tehát azt mondjuk, hogy a kandallók a házakból szállottak ki alföldi istállóinkba, akkor ebből házaink alakulása szempontjából az a nagyjelentőségű tétel következik, hogy ez a kezdetleges nyíltűzhelyes tüzelésmód a mai, minden bizonnyal későbbi kemencés-keskenypadkás tüzelésmóddal szemben, sokáig és makacsul tartotta (sőt tartja máig) magát itteni parasztházainkban“. (Alföldi kandallós-istálló és az ősi magyar tűzhelyes ház, *Népünk és Nyelvünk*, 1934. 9. old.)

¹⁶ L. *Bátky* idézett tanulmányát a *N. és Ny.*-ben, 1934. 10. old.

¹⁷ *Jankó János* négyeszlótes, asztalszerű, konyhabeli sütőkemencéket említ a *Jászságból, Csongrád megyéből*, a vingai bolgárok és a bács-bodrogi sokacok házában stb. (Az ezredéves orsz. kiállítás néprajzi faluja.) Ezeket a házakat az 1896-os kiállítással kapcsolatban fel is építették s minthogy több helyről is említi őket *Jankó*, hitelességükhöz kétség aligha fér. Egy körülmény mégis óvatosságra int bennünket. A szövegben kemencét említ *Jankó*, az alaprajzokban használt jelek magyarázatánál pedig ez az állítólagos kemencetípus, mint szabadtűzhely szerepel (i. m. 10. old.).

meglétéből következtethetünk. Ugyanis a kétágú, fazékbetolásra szolgáló kuruglya megtalálható az Alföldön is (*Bátky*, *Ethn.-Ért.* 1931:124–128.). Dobozon *tolórúd*, Békésmegye más területén (u. a. 1933: 76.) *fazékkocsi* a neve. Elterjedésüket Cs. *Sebestyén Károly* az egész Alföldre általánosítja (id. német nyelvű tanulmánya, 67. old.). Adataink szerint a boglyakemencéknél használták őket. De mivel mi nyomatékosan azon az állásponton vagyunk, hogy ez utóbbi kemencetípus eredetileg kint a szabadban állt s ebben a formájában főzésre aligha, hanem csak sütésre, aszalásra, gyógyításra szolgált, a kuruglya nem tartozhatott szerszámai közé. Az asztalszerű fekvő kemencékkel kerülhetett az alföldi ház pitvarába, mikor azután ezeknek kemenceszerepe lejárt s padkává zsugorodtak össze (ebben bizonyára része volt a házba bekerülő másik kemencetípusnak is) egész sütő-főző szerepét a szerszámanyaggal együtt a boglyakemence vette át.¹⁸ A közepén elhelyezett konyha teteje igen alkalmasnak bizonyult főzésre. De bizonyára már főztek rajta, különösen nyári időben akkor is, amikor még kemence volt. Amint Észak-Borsodban, Csonka-Gömörben ma is főznek a hasonló formájú kemencék tetején. Ott a kemencék tetejét nevezik konyhának. (*Ethn.-Ért.* 1934:10–11.)

Fenti elgondolásunkat *Bátky* azon kijelentése indította el, hogy a „magyar kuruglya-bűrüglyének tanulságos története van, amit... a kemence történetétől nem lehet különválasztani“. (*Ethn.-Ért.* 1931:126.)

A katlanok úgylátszik eredetileg különleges konyhai műveletre szolgáltak s a padkákkal együtt a pitvar legrégibb tűzhelyféleségei.

Mindezeket figyelembevéve mi a kandallós sárréti (alföldi) házak alakulását a következőképen látjuk: az egysejtű kandallós (üstláncos?) szoba (*ház*) mellé egy nyári főzőhelyiség járult katlanokkal és oldalsópadkákkal. Ez volt a *pitvar*, amely idők folyamán a nyugati eredetű lapos kemencével gazdagodott. Közben a kandalló fokozatosan veszteni kezdett jelentőségéből, de a házat azért mégis fűteni kellett. Erre igen alkalmasnak bizonyult a szabadban álló boglyakemence. Ezt behozták a házba, ezzel azután pitvarbeli nyugati eredetű társának napjai is meglettek számlálva (az előbbi nyáron, az utóbbit bizonyára télen használták s az lassan tűzhelyé zsugorodott össze. Főző-

¹⁸ Azt hiszem az ilyen kérdések eldöntésében igen figyelemreméltóak a népmozgalmi adatok a Dunántúl és az Alföld között, pl. Orosháza újjátelepítése a 18. században a tolnamegyei Zombáról.

sütő szerepét, egész szerszámanyagát átadja a boglyakemencének. Egy ideig a tetején mégis főztek. Lassan ez a középpadkás tűzhely is eltűnt. Ugyanúgy, mint a kandallót, — amely a kemence mellett még élt egy ideig — a takaréktűzhely szorította ki.

Végső mondanivalónkat úgyis fogalmazhatjuk, hogy a jelzett területen az erdélyi *ház* és az alföldi *pitvar* egyesülését látjuk.

Persze mindezen elgondolásunknál fontos volna a különböző tűzhelyformák időbeli megjelenésének kérdését tisztázni.

Gunda Béla.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Köpű, köpülés.

MÉSZÖLY G. a MNy. XI. k.-ben *köpű* szavunk eredetét fejtegetve azt írja, hogy „mind jelentésének, mind hangzásának tanúsága szerint a vajkészítő *köpű* a *gübül* ige hangutánzó tövének *köp* változatából származott a melléknévi igenév *ü* képzőjével“. Majd lentebb: „a törökkel való egyeztetés (amit t. i. GOMBOCZ képvisel), nemcsak jelentéstani szempontból nem állhat meg, hanem hangtani szempontból is kétséges“.

Erre az alábbi kifogásra N. Gy. és GOMBOCZ válaszolt a MNy. XI. és XII. k.-ben, mondván, hogy a nyelvi aggályok feleslegesek. — Mi minden hosszaskodást kerülve — *tárgyi* szempontból óhajtunk hozzászólni a kérdéshez.

MÉSZÖLY helyesen állapítja meg, hogy a *köpű* eredetileg egyetlen fatörzsből faragott edényt jelentett. De azt már nem fogadhatjuk el, hogy a magyar, szó elsődlegesen csak „öreg víz-edényt“, tehát nem „butterfass“-t jelentett, mint a törökben s ez — a hangtani szemponton kívül — „elháríthatatlan akadálya volna a törökségbeli szavakkal való egyeztetésnek“.

A magyar *vaj* szó genuinus volta nem kétséges, ha az eredetileg zsiradékot jelentett is. Ezt MÉSZÖLY se tagadja. Másfelől a *túró*, *író* és *sajt* török szavak kölcsönvétele, a tejfölből csinált *vaj* régi megvoltát is nyugodtan tanúsítja, ami viszont a török *köpű* (vajas edény, vajkészítő edény) korai lételét bizonyíthatja.

Ennek a török *köpű* szónak magyarrá magyarázásában — szerintünk — ott tért le a helyes útról MÉSZÖLY, mikor a *gübü* ~ *göbü* és *köpű* hangzásbeli feltűnő egyezésén s a *göbülőfa*